

ОРГАНІЗАЦІЇ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У СИСТЕМІ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджуються питання діяльності організацій товариства «Знання» на Чернігівщині в контексті їхньої ролі в забезпеченні безперервної освіти дорослих через лекційну роботу, системні форми пропаганди знань (цикли лекцій, лекторії, народні університети, школи передового досвіду, трибуни вчених тощо).

Популяризація знань серед населення у будь-яку епоху є обов'язковою умовою стабільного функціонування суспільства. Товариство «Знання» України, з цієї точки зору, є унікальною організацією, досвід роботи якої повинен бути застосований в сучасних умовах, коли для кожної нації першочергового значення набуває освітній, просвітницький «прорив». Саме Товариство «Знання», продовжуючи кращі просвітянські традиції, може взяти на себе частину суспільних і державних функцій щодо подальшого розвитку освіти дорослого населення, створення системи безперервної освіти громадян, підвищення культурного, наукового і освітнього рівня широких верств населення. Тому дослідження одного з найважливіших аспектів діяльності організацій товариства «Знання» - забезпечення безперервної освіти дорослих, в т. ч. у регіональному розрізі представляє науковий і практичний інтерес.

Проблема участі товариства «Знання» України в організації системи безперервної освіти дорослих практично не досліджена. Фрагментарно вона висвітлювалася в ряді дисертацій з питань лекційної пропаганди (М.А.Кладіна, В.А.Кузнецов, М.І.Соцький, Н.В.Старунська та інші). Написані за радянських часів, ці дослідження в основному носили політико-ідеологічний характер. Ширше просвітницька і освітянська спрямованість знанівських організацій висвітлена в дисертації М.М.Коропатника «Діяльність організацій товариства «Знання» України (1976-1985 рр.)» - К., 1995. Заслужує на увагу колективна праця «Знання»: традиції і сучасність, К., 2003, присвячена 55-річчю товариства «Знання» України. Ювілею товариства присвячена також стаття М.Коропатника «Товариство «Знання» України - феномен радянської епохи, що пережив її: причини та наслідки» у журналі «Сіверянський літопис», № 4 за 2003 рік. Що ж до історичних досліджень діяльності організацій товариства «Знання» безпосередньо на Чернігівщині, то цьому питанню присвячена практично лише одна стаття М.Коропатника «Організації товариства «Знання» на Чернігівщині: вчора, сьогодні, завтра» («Сіверянський літопис», 1995, № 5).

Таким чином, доволі цікавий історико-культурний пласт у діяльності обласного відділення лекційно-просвітницької організації - *забезпечення системи безперервної освіти дорослих - на сьогодні залишається недостатньо дослідженим.*

Це і зумовило конкретну мету статті - показати в контексті еволюції організацій товариства «Знання» на Чернігівщині розвиток системних форм лекційно-просвітницької діяльності, котрі забезпечували процес безперервної освіти дорослих, на основі аналізу цього напрямку роботи знанівських колективів зробити відповідні висновки і пропозиції.

Товариство «Знання» було засновано через декілька років після Другої світової війни (в Україні - 16 січня 1948 р.),¹ коли виникла нагальна потреба у залученні

до просвітницької роботи інтелігенції. Це пояснюється головним чином двома обставинами. По-перше, з'явилися якісно нові фактори, серед яких - науково-технічна революція, що поставила перед суспільством завдання освітнього та інформаційного переосмислення не лише уявлень про оточуючий світ, але й ролі самої людини, соціуму. По-друге, одним із наслідків війни для Радянського Союзу стало значне зниження освіченості і культури широких верств населення, втрата освітніх навичок колишніми фронтовиками.

На Чернігівщині формування структур товариства розпочалося у серпні 1948 року із створення опорних пунктів в обласному центрі (на базі учительського інституту), Ніжині (педагогічний інститут), Прилуках (педучилище), Носівці (селекційно-дослідна станція). На початок 1949 р. обласне відділення товариства нарахувало 102 дійсних члени і 16 членів-змагальників.² За останні п'ять місяців 1949 року ними прочитано 136 лекцій.³

У 1949 р. при обласному відділенні товариства створені перші науково-методичні секції: історико-філософських наук та міжнародних відносин, суспільно-політичних наук, літератури та мистецтва, сільськогосподарських наук, медичних та природничих наук.⁴ Тематичний діапазон секцій з роками розширювався, і в 1956 р. обласна організація вже нараховувала 9 секцій з більш диференційованим тематичним ухилом: історії КПРС та філософії, історії СРСР та загальної історії, сільськогосподарських знань, науково-технічних знань, держави і права, медичних наук, військових наук, педагогіки та психології, міжнародних відносин.⁵

Перед організаціями товариства поставлено завдання не стільки кількісного, скільки якісного росту, в тому числі залучення до його лав усіх 46 Героїв Соціалістичної Праці. Правда, це завдання виконано лише частково - лекторами стали, з чисто об'єктивних причин, лише знамениті Г.М.Оніщенко, М.Я.Олексієнко, Г.В.Плющ, Г.Д.Довженко, М.І.Брелюк (лауреат Сталінської премії).⁶ Проте саме такі люди в той час могли у своїх виступах поєднувати теорію з практикою і справді користувалися авторитетом серед сільських слухачів, на яких через аграрний статус області робилася ставка в лекційно-просвітницькій діяльності. Якщо в 1950 р. для колгоспників прочитано 34% від загальної кількості лекцій, то в 1952 р. - вже 66%.⁷

Розпочавши просвітницьку роботу з разових публічних лекцій, товариство поступово переходило до системних форм роботи як ефективніших для забезпечення процесу безперервної освіти: циклів лекцій, лекторіїв, кінолекторіїв, радіолекторіїв, народних університетів. Такий напрямок розвитку республіканського товариства підтримав V з'їзд організації, який відбувся у лютому-березні 1961 р.⁸ Він націлював громадськість на розвиток народних університетів, котрі створювалися на місцях разом з органами культури, профспілками та іншими організаціями і стали важливою ланкою безперервної освіти дорослих.

Виникнення народних університетів у Радянському Союзі пов'язане із зародженням у 1959 р. нової форми соціалістичного змагання - руху ударників та бригад комуністичної праці, тобто стало одним із проявів росту громадської активності. Народні університети почали створювати з метою надати допомогу трудящим у збагаченні їх знань, підвищення політичного і культурного рівня. Їх об'єктивна привабливість зумовлювалася системністю навчання, різноманітністю форм проведення занять, високим професіоналізмом лекторів і викладачів. Більшість університетів створювалася на базі клубних закладів і мала вирішувати завдання естетичного виховання, тому на початку усі вони називалися університетами культури, що скоріше вказувало на їхню соціальну функцію, ніж на зміст роботи.

На Чернігівщині кількість народних університетів за 5 років - з 1966 по 1970 -

зросла з 63 до 95, а кількість слухачів - з 6,5 тис. до майже 16 тис.⁹ За шістдесяті роки у 10 разів стає більше народних університетів науково-технічних знань, у дев'ять - сільськогосподарських, утричі - правових знань.¹⁰ Відомим на всю республіку став народний університет сільськогосподарської науки і передового досвіду Щорського району. В 70-х рр. заявив про себе Менський народний університет сільськогосподарських знань, який довгий час очолював перший секретар райкому КПУ Герой Соціалістичної Праці П.К.Сич. У ньому навчалися агрономи, економісти, зоотехніки, ланкові, зав. фермами, бригадири. Популярністю користувався Ріпкинський будинок передового досвіду, в якому постійно виступали спеціалісти району і області, вчені, київських вузів.¹¹

Товариство виконувало завдання безперервної освіти дорослих і через так звані паралельні форми (системи партійного навчання, економічної освіти). Лектори знанівських організацій брали участь у підготовці пропагандистів, нерідко самі вели заняття. В той час, коли одним із нищівних висловлювань партійної преси було «абстрактне просвітництво», підміна пропагандистів лекторами засудувалася. Але саме вона забезпечувала більш-менш простий теоретичний і методичний рівень цієї роботи. Ще відчутнішою і цього разу «легальною» була участь лекторів у роботі системи економічної освіти, створеної в 1970 р. Але економічні школи і семінари, що функціонували в рамках цієї системи, були лише елементом в кампанії економічного всеобучу. Народні університети економічних знань, проблем управління, цикли лекцій з даної проблематики - все це повністю лягало на плечі товариства «Знання», як і інші кампанії цільового всеобучу - правового всеобучу населення, педагогічного всеобучу батьків.

Якщо в 1958 р. в області не було жодного педагогічного університету, то в 1960 р. їх вже працювало 28, у т. ч. університетів для батьків - 22, для вчителів, працівників дошкільних дитячих закладів та піонервожатих - по два для кожної категорії. Вдосконалювалася пропаганда педагогічних знань серед батьків дітей переддошкільного і дошкільного віку. В області на початок 1961 р. нараховувалося понад 60 шкіл матері, які охоплювали майже 2500 слухачів. З 1960 р. розпочали роботу більш як 400 педагогічних лекторіїв, що охоплювали близько 24000 слухачів.¹² Можна зробити висновок, що до початку 60-х рр. в області, як і в Україні в цілому, фактично склалася система педагогічного всеобучу, що з будь-якої точки зору є суспільно корисною справою і серйозним внеском у збагачення просвітницьких традицій української інтелігенції. Більше того, саме в царині поширення педагогічних знань проходили апробацію багато форм і методів лекційної діяльності, що згодом з успіхом застосовувалися на інших напрямках пропаганди знань.

Дієвою формою освоєння нових знань стали школи передового досвіду в сільському господарстві, яких на початок 1961 р. в республіці налічувалося 4818. Понад 300 шкіл працювало і в Чернігівській області.¹³ Відчутно впливала на ефективність сільськогосподарського виробництва робота народних університетів. Так, у народному університеті сільськогосподарських знань Городнянського району на чотирьох факультетах навчалося близько 500 чоловік - голови колгоспів, економісти, бухгалтери, зоотехніки, ветеринари, агрономи, механізатори, бригадири, завідувачі фермами. Теоретичні й практичні заняття вели науковці Української сільськогосподарської академії, київських науково-дослідних інститутів землеробства, механізації і електрифікації, економіки та організації сільськогосподарського виробництва. Такий підхід приносив відчутну користь - у колгоспах району краще освоювалися сівозміни, підносилися культура землеробства, підвищувалися врожаї картоплі, льону, зростала продуктивність тваринництва.¹⁴

Необхідною умовою успішної діяльності товариства «Знання» завжди була

активна участь у поширенні наукових знань серед населення вчених, яка реалізовувалася різними шляхами, в т. ч. через практику укладення договорів колективів наукових закладів і вузів з колективами промислових підприємств про творчу співдружність та взаємодопомогу. Метою таких договорів було сприяння швидшому впровадженню результатів наукових досліджень у виробництво, прискорення науково-технічного прогресу. В Чернігові, наприклад, подібні договори були укладені між вузами, науково-дослідними інститутами і 20 підприємствами, де працювали організації товариства. Керівництвом Республіканського товариства вжито заходів, щоб творча співдружність розвивалася і по лінії пропаганди техніко-економічних знань серед робітників та інженерно-технічного персоналу, щоб організації товариства науково-дослідних інститутів шефтували над заводськими та фабричними лекторськими колективами.

Потреба швидше й краще впроваджувати у виробництво наукові досягнення викликали до життя таку форму пропаганди знань, як дні науки. Їх поява припадає на 1965 рік, коли невелика група київських вчених зустрілася з виробничниками підприємств столиці. У днях науки в Чернігівській області взяли участь 16 вчених. Вони зустрілися із спеціалістами різних галузей народного господарства і культури, робітниками, студентською та учнівською молоддю, виступили не лише з лекціями про перспективи розвитку науки, а й з консультаціями по практичному впровадженню її досягнень у виробництво. Всього відбулося близько 100 лекцій, доповідей та консультацій, на яких побувало 15 тис. чоловік.¹⁵

Як форма пропаганди знань дні науки сприяли зміцненню зв'язків підприємств, колгоспів, радгоспів, навчальних закладів та організацій з науковими закладами республіки, допомагали розв'язувати завдання реалізації досягнень науки, впровадження її у виробництво.

У 70-80-х рр., незважаючи на широкі можливості отримувати інформацію із періодичної преси, радіо і телебачення, велика частина дорослого населення, за даними соціологічних досліджень¹⁶, віддавала перевагу лекціям як джерелу поповнення знань. Заслугою багатотисячного активу республіканського товариства перш за все було те, що в надзвичайно складних умовах «застою» і «перебудови» організація не перетворилася в ідеологічний придаток партійно-пропагандистської машини, а зберегла свою окремішність, успішно справилася із завданням розширення сфер впливу, поєднуючи у своїй роботі кількісні і якісні показники.

У цей період організації товариства «Знання» накопичили корисний досвід застосування різноманітних форм і методів лекційно-просвітницької діяльності. Наприклад, правління Київської обласної організації першим в Україні приступило до створення комплексів лекційної пропаганди на базі культурно-освітніх установ у Василькові, Броварах, Барішеві, Іванківцях, Фастові, Миронівці, Поліському, Ставищах, Чорнобильській АЕС. Досвід такої роботи схвалений президією правління Всесоюзного товариства «Знання», комплекси стали створювати в інших областях України та Росії. Так, до середини 80-х рр. на території Чернігівщини діяло 3 подібних комплекси.¹⁷

Усе більшого поширення набувають системні форми пропаганди знань - цикли лекцій, лекторії, народні університети тощо.

Швидкими темпами зростали обсяги пропаганди знань у системних формах і на Чернігівщині. Якщо в 1975 р. тут діяло 90 лекторіїв та кінолекторіїв, то в 1983 р. - 273.

Особливе значення серед системних форм пропаганди надавалося народним університетам як громадським навчальним закладам, що сприяли самоосвіті, підвищенню професійного і культурного рівня населення. Більше ніж утричі за

першу половину 80-х рр. - з 34 тис. до 110 тис. - виросла чисельність слухачів народних університетів на Чернігівщині. На початок 1987 р. цих громадських навчальних закладів в області нараховувалося близько 150.¹⁸ Високим авторитетом користувалися університети техніко-економічних знань виробничого об'єднання «Хімволокно», «Економіка і технічний прогрес» камовльно-суконного комбінату, держави і права у Варві, сільськогосподарських знань у Городні та Мені.¹⁹ Варто зазначити, що народні університети не лише сприяли самоосвіті, але й активно використовувалися для підвищення кваліфікації спеціалістів різних галузей народного господарства.

Народні університети були вищою формою безперервної освіти дорослих і далеко не всім, особливо з незакінченою середньою освітою, було під силу оволодіти спеціальними знаннями, які вони давали. Тому у 1968 р. радою по природничонауковій пропаганді республіканського товариства «Знання» розроблено програму дворічних шкіл «Знання про природу», а його президією - прийнято рішення створити їх в усіх областях. На середину 70-х рр. на Чернігівщині вже діяло понад 100 таких шкіл, які охоплювали близько 4 тис. слухачів.²⁰

Одним із провідних напрямків лекційної роботи того часу було патріотичне та національне виховання. В Чернігівській області для цього існували сприятливі історичні та географічні умови, які повною мірою використовували голова обласної науково-методичної ради з пропаганди військових знань і військово-патріотичного виховання полковник у відставці Т.М.Корнюшенко та голова обласного штабу «Пошук» полковник у відставці В.Д.Драгунов. Вони надавали всебічну допомогу Щорському народному університету героїки і патріотизму, клубам майбутнього воїна в Коропському, Ічнянському, Ніжинському районах, м. Ніжині, Прилуках, клубу «Слава» при центральному лекторії в Чернігові. Активна робота проводилася у Корюківському районі, який в роки війни був одним із партизанських центрів, а також Бобровицькому.²¹ Зазначимо, що це було не просто патріотичне виховання молодого покоління, а закріплення в його свідомості історичної пам'яті про конкретних героїв, що загинули при визволенні Чернігівщини від німецьких окупантів у 1943 р.

Важливим напрямком лекційної роботи залишалася пропаганда економічних та науково-технічних знань, котра політичним керівництвом держави розглядалася як засіб ідеологічного забезпечення виконання народно-господарських та соціально-економічних завдань.

У 1977 р. з питань економіки, управління, науково-технічного прогресу, передового виробничого досвіду в області прочитано до 30 тис. лекцій, що становило близько 20% від загальної кількості, а в 1986 р. - 18 тис. (23%).²²

Значну роботу по пропаганді досягнень науки і техніки, впровадженню їх у виробництво проводили вчені, спеціалісти народного господарства. На Чернігівщині, як і в Україні в цілому, набули поширення такі заходи, як дні «Наука-виробництву», творчі звіти вчених у трудових колективах, тематичні вечори «В лабораторіях вчених», зустрічі «За круглим столом» із вченими і спеціалістами. Популярністю користувався лекторій «Трибуна вченого». Практикувалося проведення тижнів пропаганди передового досвіду, в яких брали участь понад 200 передовиків і новаторів виробництва, в т. ч. 3 Герої Соціалістичної Праці. На багатьох підприємствах були організовані цикли лекцій, що визначалися виробничими потребами.

Як бачимо, пропаганда економічних, науково-технічних знань, передового виробничого досвіду в основному носила практичний характер, ставила за мету допомогти лекційними засобами поліпшити стан справ у промисловості, сільському господарстві, оволодіти передовими методами праці. Оскільки цими

проблемами займалися спеціалісти, вчені, то саме в цій галузі пропаганди знань вдалося знайти оптимальний варіант поєднання чисто просвітницьких функцій лекцій з навчально-практичними.

Прямий і опосередкований вплив на тематику, як і на організацію всієї діяльності товариства «Знання», справили соціально-економічні і суспільно-політичні процеси, викликані горбачовською перебудовою. До найважливіших факторів, під впливом яких еволюціонувала в ті роки діяльність товариства «Знання» УРСР, слід віднести зрослу соціально-політичну активність населення. Особливо помітним став її вплив після повороту до гласності. Це безпосередньо вплинуло і на просвітницьку діяльність - вона набрала небаченого до цього часу розмаху. В Чернігові на базі центрального лекторію створюється ряд клубів, обговорюються актуальні політичні, соціальні, моральні проблеми. Велику зацікавленість викликали по-новому прочитані сторінки вітчизняної історії, її культури, особливо періоду козаччини, української революції 1917-1921 рр. У зв'язку з проведенням демократичних виборів до органів влади виникла така форма роботи, як «Школа кандидата», де навчали основ полеміки, техніки мови, слухачі отримували актуальну економічну та соціальну інформацію. Проводилися тренінги, ділові ігри.

Починаючи з 1989 р. усе більше уваги приділялося освітній діяльності. До неї підключилися всі установи товариства, обласні, районні і міські організації. Ця діяльність була представлена двома напрямками: гуманітарним і професійним. Чернігівська обласна організація приділяла значну увагу справі підготовки до вступу у вузи випускників шкіл, розгорнула курсове навчання. Відкрилися курси іноземних мов, користувачів персональними комп'ютерами. Було організовано навчання нових професій: секретаря-референта, аудитора, біржового брокера. До особливої групи можна віднести курси з перукарської справи, бджільництва та інших видів діяльності, котрі умовно можна об'єднати поняттям «ремесло».

В основу концепції відновлення і розвитку роботи товариства в сучасних умовах покладена програма «Інтелектуальний потенціал нації як основа економічного, культурного і соціального прогресу України».²³ З метою її реалізації створена й розвивається мережа госпрозрахункових науково-просвітницьких центрів. Розвиваються творчі зв'язки товариства із науковими, навчальними, науково-технічними і мистецькими закладами та організаціями. Значним досягненням товариства є створення Університету сучасних знань із філіями в різних областях, у т. ч. Чернігівській, з перспективою видачі дипломів, дійсних і на території Російської Федерації.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ. Традиційною формою лекційно-просвітницької діяльності в арсеналі товариства завжди була публічна лекція. Проте на перший план по мірі еволюції знанівських структур вийшли системні форми - цикли лекцій, лекторії, кінолекторії, наукові читання і особливо народні університети, що свідчило про зростання ролі товариства в забезпеченні процесу безперервної освіти дорослих. Лекції ж із проблем економіки, науково-технічного прогресу, передового виробничого досвіду, які читалися провідними вченими і спеціалістами різних галузей господарства, допомагали підтримувати на пристойному рівні загальноосвітню підготовку активної частини населення України і, безперечно, виконували просвітницьку функцію. Це підтверджує і діяльність Чернігівської обласної організації товариства «Знання».

Пророчі слова академіка М.Амосова, що на початку XXI століття найбільше цінуватимуться знання, інтелект, духовність, є прямим і опосередкованим підтвердженням суспільної вартісності товариства «Знання» України. І саме використання досвіду і можливостей товариства, його інтелектуального потенціалу зможе серйозно допомогти підвищити рівень освіченості,

поінформованості, свідомості населення країни.

Ця проблема залишається особливо гострою для Чернігівщини. Тому представникам інтелектуальної еліти спеціально з органами нової виконавчої влади, що постала в результаті перемоги на президентських виборах демократичних сил, варто відновити структури товариства «Знання», сформувати лекторські об'єднання за галузевим принципом (економісти, правники, медики, міжнародники тощо), створити інформаційно-просвітницький центр «Чернігів - Знання» для виконання таких найближчих завдань:

- проведення популярних циклів лекцій для населення, виступів у трудових колективах, особливо з питань політики Президента та уряду;
- організація перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів різних галузей господарства;
- проведення навчання на курсах, у т. ч. з нових спеціальностей разом із центрами зайнятості, а також кандидатів в депутати всіх рівнів;
- створення інтелект-клубів, особливо молодіжного напрямку;
- допомога в організації у вищих навчальних закладах викладання таких предметів, як риторика і ораторське мистецтво, створенні громадських факультетів з підготовки лекторів (це стане у пригоді майбутнім політикам);
- проведення моніторингу громадської думки, тренінгів, іміджевих кампаній, надання консалтингових послуг, здійснення екскурсійно-туристичної роботи.

Не слід забувати, що без здатності всього народу, суспільних структур засвоювати нові знання, інформаційні цінності, технологічні новації, творчо думати і виробляти конструктивні рішення, що ведуть до прогресу, Україна може залишитися на задвірках європейської і світової цивілізації.

Джерела та література:

1. Статут Товариства для поширення політичних і наукових знань Української Радянської Соціалістичної Республіки. - К., 1950. - С. 4-6.
2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО) - Ф. р 60, оп. 1, спр. 1 - Арк 2.
3. Там же. - Спр. 1. - Арк. 3.
4. Там же. - Спр. 4. - Арк. 23.
5. Там же. - Спр. 42. - Арк. 2-3.
6. Там же. - Спр. 9. - Арк. 6; Спр. 37. - Арк. 2-20; Спр. 105. - Арк. 19-20.
7. Там же. - Спр. 9. - Арк. 14
8. Матеріали V з'їзду Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР (28 лютого - 2 березня 1961 року) - К., 1961. - С. 17-20.
9. ДАЧО - Ф. р. 660., оп. 1, спр. 236. - Арк. 81.
10. Там же. - Спр. 105. - Арк. 63; спр. 263. - Арк. 114.
11. Там же. - Ф. 470, оп. 28, спр. 181. - Арк. 117-118; оп. 33., спр. 157 - Арк. 33.
12. Довідка про роботу Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР. Делегатів V з'їзду. - С. 8-15.
13. ДАЧО. - Ф. Р. 660, оп. 1, спр. 83 - Арк. 128.
14. Там же. - Ф. 470, оп. 32, спр. 26 - Арк. 12.
15. Там же. - Ф. р. 660, оп. 1, спр. 263 - Арк. 88.
16. Как слово наше отзовется. - М., 1984 - С. 26.
17. ПАМНАЗ Постановление организационно-исполнительного бюро Президиума правления Всесоюзного общества «Знание» от 21.06.1980 г. - Л. 3-5;
- Особенности создания лекционных комплексов. Опыт работы организаций общества «Знание» - Винница, 1987 - С. 1-13.
18. Общество «Знание» Украинской ССР. 1982-1987 годы. - С. 50-51.
19. Общество знание Украинской ССР. 1977-1982 годы - С. 35-36; Общество «Знание» Украинской ССР. 1982-1987 годы. - С. 30-31.
20. Університет мільйонів - К., 1974. - С. 52-58.
21. ДАЧО - Ф. р. 660, оп. 1, Спр. 361 - Арк. 31-32; Спр. 414 - Арк. 9-10; Спр. 412 - Арк. 50-52; Спр. 364 - Арк. 130-132.
22. Общество знание Украинской ССР. 1977-1982 годы. - С. 35-36; Общество «Знание» Украинской ССР. 1982-1987 годы. - С. 30-31.
23. Концепція відновлення і розвитку роботи Товариства «Знання» України в сучасних умовах - К., 1991.